

DİLDE KAVRAMSAL GELİŞMEYE KOŞUT OLARAK SÖZBİRİM VE TERİM ÜRETİMİ

Sündüz ÖZTÜRK KASAR
Yıldız Teknik Üniversitesi

Abstract

The modern life, scientific and technical developments, human progress in thought and art fields cause the formation of new concepts. In naming of these new concepts there are two ways to be followed: either new meanings or usages are added to the already existed words in the lexicon, or new words are formed. There are two traditional methods of word formation –derivation and compounding- which have been used for ages. Alongside these two, two modern methods have been developed, shortening and abbreviation. New word and term production should be realized as based on institutional studies rather than individual works. Every state should specify its linguistic and terminology policy and make necessary institutional regularizations.

Key words: *Lexicography, word formation, term formation, term regularization, language regularization*

0. Sorunsal

Çağdaş yaşam, bilimsel ve uygulamalı gelişmeler, insanın düşün ve sanat alanlarında gerçekleştirdiği ilerlemeler dillerdeki söz varlığını zorluyor; her geçen gün yeni bir kavram çıkıyor karşımıza ve doğal olarak bu kavramı adlandırmak gerekiyor. Geçtiğimiz yüzyılın başında İsviçreli bilim adamı Ferdinand de Saussure'le başlayan dile bilimsel açıdan yaklaşma çabaları dilbilim olarak adlandırılan bilim dalının kurulmasını sağlamıştı. Geçen bir yüzyılda, insanlık dilbilimin olağanüstü bir biçimde gelişmesine tanık oldu ve dilbilim, kökleri sapasağlam bir biçimde toprağa tutunmuş koca bir çınar ağacı gibi dal verdi, budak saldı. Kuşkusuz, dil olguları çok eski çağlardan beri bilginleri, düşünürleri ilgilendirmekteydi ve 19. yüzyıla kadar dilbilgisi, betikbilim ve dil ailelerinin oluşturulmasını sağlayan karşılaştırmalı dil incelemeleri alanında çok önemli gelişmeler gerçekleştirildi. 20. yüzyıla

gelindiğindeyse, dil olgularının içerdiği sorunlar saptandı ve bu sorunlar, türlerine göre, dilbilimin bağrında gelişen çeşitli dalların inceleme konusu olarak ele alındılar. Bu makalede, büyük bir çeşitlilik gösteren dil olgularının dilbilimin çeşitli dalları tarafından nasıl incelendiğini gördükten sonra, dilde kavramsal gelişmeye koşturarak sözcük üretimini ele alacağız.

1. Dil incelemelerinin düzenlenişi

Dil sorunlarının genel olarak dört düzeyde ele alındığını söyleyebiliriz; yalından karmaşığa doğru bu düzeyler ses olguları düzeyi, sözcük düzeyi, tümce düzeyi ve tümceyi aşan söylem düzeyi olarak belirlenmektedir.

1) Ses olgularını, **sesbilim** diye adlandırılan dal ele alır ve inceleme nesnesinin türüne ve olgulara yaklaşım biçimine göre kendi içinde iki alt-dala ayırılır:

- bir yandan her dilin seslerinin ayırıcı ve belirgin niteliklerini saptayan, öte yandan da bu seslerin söz zincirinde birbirini izlemesini düzenleyen kuralları belirleyen **sesbirimbilim**,
- bildirişimde seslerin çıkarılmasına eşlik eden vurgu, titrem, titremleme gibi parçaüstü olguları ele alan **bürünbilim**.

Sesleri bildirişimdeki işlevlerinden bağımsız olarak somut gerçekleştirmeleri içinde ele alan **sesbilgisi** adlı dal sesbilimden çok daha eskilere dayanır ve uzun süre 'sesleri inceleyen bilim' niteliği taşımıştır. Ancak yirminci yüzyılda sesbilimin kurulmasıyla birlikte sesbilgisi seslerin oluşturulması, aktarılması ve algılanması konularını işleyen uygulamalı dal konumuna geçmiştir. Günümüzde sesbilgisinden özellikle yabancı dil öğretimi olmak üzere genel olarak dil öğretimi, tiyatro oyuncularının ve sunucuların yetiştirilmesi, söyleyiş bozukluklarının giderilmesi gibi birçok uygulama alanında yararlanılır.

2) Sözcük düzeyine gelince, son on yıllarda, gerek bilimsel ve uygulamalı gelişmeler gerek düşün ve sanat dünyamızdaki kavram varsıllığı, bu gelişmelerden önce bir blok olarak ele alınan sözcükleri iki ana öbeğe ayırmıştır:

- Gündelik dili oluşturan, çokanlamlılık niteliği ve içerdiği yananlamlarla belirlenen sözbirimler,¹

¹ *Sözbirim* sözcüğünü Fransızca'daki *vocable* sözcüğüne karşılık olarak öneriyoruz.

- Her geçtiğimiz gün sayısı artan ve giderek içerik açısından da gelişen uzmanlık alanlarına ait terimler.

Bu gelişmeler sonucu, önceleri hepsi aynı inceleme alanına giren bu birimler, şimdi iki ayrı dalın araştırma konusu oluşturmaktadırlar. Gündelik dilin sözbirimleri, başlangıçta her türlü sözcüğü inceleyen **sözlükbilim** adlı dalın kapsamında kalmışlardır; uzmanlık terimleri ise, sözlükbilim çalışmalarından doğmuş, ancak ele aldığı birimlerin niteliğine göre farklılık göstermiş **terimbilim** adlı dalın inceleme alanına geçmişlerdir. Bu dallar da kendi içlerinde şu biçimde bölümlenirler:

- Sözlükbilim** iki alt-alana ayrılır: sözcüklerin anlam sorununu ele alan **anlambilim** ve sözcüklerin biçimsel sorunlarıyla sözcük yapımını işleyen **biçimbilim**. Her iki alt-alan da incelemelerini iki ayrı düzeyde gerçekleştirir: dilin söz varlığı düzeyi ve sözdizimi düzeyinde. Bu durumda, işlem yaptıkları düzeylere göre farklı adlar alırlar: bir yanda, **sözlüksel anlambilim / sözdizimsel anlambilim** vardır; öte yanda da, **sözlüksel biçimbilim/ sözdizimsel biçimbilim**.
  - Ayrıca, sözlükbilimin, kendisinden çok daha eskilere uzanan bir uğraş alanı vardır: sözlük yapıcılığıyla uğraşan **sözlükbilgisi**.
- Kuramsal olarak terim olgularıyla ilgilenen **terimbilimin** de uygulama alanı vardır: **terimbilgisi** ya da **terim yazımı** olarak adlandırılabilir bu alan, uzmanlık alanlarında *terimce* adı verilen terim sözlüklerinin yapımıyla ilgilenir. Kimi araştırmacılar, bilgi işlem teknolojisinin terim çalışmalarıyla bütünleyen, örneksime yoluyla **terimleşim**² olarak adlandırılabilir ayrı bir alandan söz ederler. Kimileri de, terimbilimin bağrında, tümce boyutuna dek gidebilecek *çoklu terimleri*³ inceleyen bir başka alanın var olmasını gerektiğini düşünürler; bu alanı da **tümce terimbilim**⁴ olarak adlandırırlar.

3) Tümce terimlerinin kurulması, birbiri ardına gelmesi gibi tümce düzeyindeki sorunlar **tümce bilim** (ya da **sözdizim**) çalışmalarının konusunu oluştururlar; bu incelemeler biçimsel ya da anlamsal olmak üzere ikiye ayrılabilir.

² *Terimleşim* sözcüğünü Fransızcadaki *terminotique* sözcüğüne karşılık olarak öneriyoruz.

³ "Birden fazla sözcükten oluşan terim" anlamındaki *çoklu terim* sözcüğünü Fransızcadaki *polyterme* sözcüğüne karşılık olarak öneriyoruz.

⁴ *Tümce terimbilim* sözcüğünü Fransızcadaki *phraséologie* sözcüğüne karşılık olarak öneriyoruz.

söylem olarak yeniden adlandırılmış ve içeriği yeniden belirlenmiştir. Emile Benveniste tarafından “karşılıklı konuşucular arasında işler hale geçmiş dil” (Benveniste 1966: 258) olarak tanımlanan *söylem* kavramı günümüzde dilbilimin merkezine oturmuş bir kavramdır. 20. yüzyılın ikinci yarısında temelleri atılmış **betik (metin) dilbilimi, göstergebilim, yorumbilim, anlatıbilim, söylem çözümlemesi** gibi alanlar tümce üstü düzeyde inceleme yapıları ve büyük bir hızla gelişim göstermişlerdir.

2. Yeni kavramları adlandırma yöntemleri

Yeni kavramları adlandırma söz konusu olduğunda iki genel tutum izlenebilir: ya dilin var olan birimlerinden yararlanılır, onlara yeni kullanımlar, yeni anlamlar kazandırılır ya da yeni sözcükler oluşturulur. Bu olgular bir yandan sözlükbilimin bir yandan da terimbilimin inceleme alanına girerler. Sözlükbilim, terimbilime kuramsal ve yöntemsel açıdan dayanak oluşturur çünkü sözlükbilim başlangıçta her türlü sözcüğün anlam ve biçim sorunlarını ele alıp yöntemler geliştirmiş, ancak terimlerin özerk bir alan oluşturacak kadar çoğalmasıyla terim incelemelerini terimbilim alanına devretmiştir.

2.1. Dil birimlerini yeni içeriklerle donatma

Yeni kavramları adlandırmada izlenen birinci tutumda, dil birimleri yeni içeriklerle donatılır; bu da birçok yöntemle gerçekleştirilebilir. Bu yöntemleri şöyle sıralayabiliriz: dilde var olan sözcüklere yeni anlamlar kazandırılması, sözcüklerin içerik paylaşımının değişmesi, sözbirimlerin terimleşmesi, terimlerin sözbirim niteliğine kavuşması, kimi terimlerin bir uzmanlık alanından başka bir uzmanlık alanına geçmesi, kimi zaman da eski sözcüklerin yeniden canlandırılması.

2.1.1. Dilde var olan sözcüklere yeni anlamlar kazandırma

Kavram dünyamızın günden güne gelişmesi sözcüklerimizin sınırlarını zorluyor. Yeni düşüncelerimizi anlatabilme gereksinimi kimi zaman sözcüklerimize yeni kullanım alanları yaratmaya itiyor bizi. *Duruş* sözcüğü bu olguya iyi bir örnek olabilir. Bundan yirmi-otuz yıl önce “durmak eylemi ya da durmak biçimi” anlamlarında kullandığımız *duruş* sözcüğü günümüzde *yaşam karşısında duruş* gibi yeni bir kullanım örneğinde yeni bir anlam edinmiştir: “algılama biçimi ya da bakış açısı”. Biraz da yabancı dillerin ve çeviri etkinliğinin yardımıyla *duruş* sözcüğüne kazandırılan bu yeni kullanım ve

anlam kuşkusuz kavram dünyamızın varsillaşmasını yansıtıyor. Benzer bir gelişmeyi *paylaşmak* sözcüğünde görüyoruz. Bundan tam otuz yıl önce, Türk Dil Kurumu'nun 1979 yılında altıncı baskısını yaptığı *Türkçe Sözlük*'te *paylaşmak* eylemi için iki kullanım belirtilmiş ve bu kullanımlardaki anlamları şöyle tanımlanmış: "1. Aralarında pay etmek, bölüşmek, üleşmek. 2. Katılmak: *Acısını paylaşmak.*" Günümüzde ise kullanım sıklığı artan bu eylem farklı bir anlamda karşımıza çıkmakta. "Bunu sizinle paylaşmak istedim." diyen kişi karşısındakini belli bir konuda "bilgilendirmek"tedir.

2.1.2. Sözcüklerin içerik paylaşımının değişmesi

Gündelik yaşam olaylarına yeni bir bakış getirilmesi de bazen sözcüklerin içeriğinde kaymalara neden olabilmektedir. Okul ortamında çok kullanılan *ödev* sözcüğü bu olguyu örneklendirebilir. Çok değil bundan on beş-yirmi yıl önce ilk ve orta öğretim öğrencilerinin hazırladıkları her türlü ev çalışması *ödev* olarak adlandırılırdı. Araştırma gerektiren geniş kapsamlı *Dönem Ödevi* adındaki çalışma da okuldaki ödev etkinlikleri arasında sayılırdı. Ancak günümüzde bilgiye ulaşma kaynaklarının son derece gelişmesi ve araştırma etkinliğinin çok daha kolay gerçekleştirilebilmesi sonucunda ödev olgusuna bakış değişmiş ve eskiden *ödev* olarak adlandırılan birçok çalışma bugün *proje* sözcüğü kapsamına girmiştir. Okul bağlamında *proje* kavramı daha çok araştırma, daha çok tasarım, daha çok bilgi, bilginin özümseme yorumlanması ve yaratıcılık isteyen bir çalışma olarak algılanmaktadır. Günümüzde ilköğretim birinci sınıf öğrencileri bile *projeler* hazırlamaktadırlar. Öğrencilerin ev çalışmalarına yönelik algılamının bu yönde değişmesine bağlı olarak *ödev* ve *proje* sözcüklerinin kullanım sıklığı da birbirine ters orantılı bir biçimde değişmiştir. *Ödev* sözcüğü daha sınırlı bir alana itilirken kullanım sıklığı da düşmekte, *proje* sözcüğü ise yeni anlamlar edinerek daha sık kullanılan bir sözcüğe dönüşmektedir.

2.1.3. Sözbirimlerin terimleşmesi

Son yıllarda, bilgiişlem dünyasıyla iç içe olan herkesin kullanım alanına giren *fare* sözcüğü buna iyi bir örnektir. Bilgisayar yaşantımıza girmeden önce *fare* sözcüğü "sıçangillerden, küçük vücutlu, kemirgen ve memeli" hayvanın adıydı. Bugün ise, bir bilişim terimi olarak yeni bir içerik, yeni bir kullanım kazanmış durumdadır. Böylece *fare* sözcüğü gündelik kullanımdan teknik kullanıma kaymıştır. Aşağıda göreceğimiz gibi, ters yönde bir akış da söz konusu olabilir.

2.1.4. Terimlerin sözbirim niteliği edinmesi

Yeni kavramları adlandırabilmek için kimi zaman da belli bir uzmanlık alanında kullanılan bir terim daha genel bir kullanıma sürülebilir: örneğin, bir matematik terimi olan *açı* görüş açısı, bakış açısı gibi kullanımlarda terim niteliğinden uzaklaşıp bir gündelik dil sözcüğüne dönüşmüştür: “*Bu olaya hangi açıdan bakıyorsunuz? Geniş açıdan mı, dar açıdan mı?*” diye soran kişinin söylemi bir matematik söylemi değil, gündelik dil söylemidir.

2.1.5. Terimlerin bir uzmanlık alanından diğerine kayması

Bazı örneklerde de, terim bir uzmanlık alanından başka bir uzmanlık alanına kayabilmektedir. Örneğin, su sporları arasında sayılan *sörf* sporu, son yıllarda, “*Internet’te sörf yapma*” biçiminde yeni bir teknik kullanım alanına açılmıştır. Benzer bir olguyu fizik alanından dilbilim alanına kayan *girişim* teriminde de gözleyebiliriz. Fizikte “iki veya daha çok dalga hareketinin, aynı noktaya aynı anda gelmesiyle birbirini yok edebilmesi veya kuvvetlendirilebilmesi olayı”⁵ anlamına gelen *girişim* terimi dilbilimde “iki ya da daha çok dil bilen bir konuşucunun bu dillerden birine ait ses, sözcük, tümce ya da biçim düzeyindeki kimi kullanımları bir diğerine yansıtması” olgusunu dile getirmektedir.

2.1.6. Eski sözcüklerin canlandırılması

Kimi zaman da dilde eskimiş, unutulmuş ya da unutulmakta olan sözcükler yeniden canlandırılabilir. Örneğin, eskiden “genellikle camilere bitişik özel bir biçimde yapılmış, karşılık beklemeden, hayır için içme suyu dağıtılan taş yapı”⁶ları adlandıran *sebil* sözcüğü farklı bir kullanım ve anlamla yeniden kullanıma sürülmüştür. Bu yeni kullanımıyla *sebil* “üzerine içme suyu damacanelerinin yerleştirildiği, elektrikle çalışan, çeşmelerinden hem sıcak hem soğuk su alma olanağı sağlayan bir âlet”i adlandırmaktadır. Bu modern sebiller hem, kökensel anlamlarına uygun bir biçimde, okul, hastane, işyeri gibi yerlerde çalışanlara ve ziyaretçilere ücretsiz su ikram edilmesi gibi bir işlevi yerine getirirler hem de edindikleri modern işlevi yerine getirerek pratik bir biçimde sıcak ve soğuk su elde edilmesini sağlarlar.

⁵ Tanım TDK *Güncel Türkçe Sözlük*’ten alınmıştır.

⁶ Tanım TDK *Güncel Türkçe Sözlük*’ten alınmıştır.

Bir dilin yeni anlamlar, yeni kullanımlar yaratma gücü ne kadar büyükse, o dilin bağrında yaşayan söz varlığı da bir o kadar yeniden yoğrulabilir, yeni içeriklerle donatılabilir. Anlam daralması, anlam genişlemesi, anlam kayması diye adlandırılan bu olgular sözlükbilimin iki alt-alanından biri olan anlambilimin inceleme alanına girmektedir.

2.2. Yeni sözbirim ve terim oluşturma yöntemleri

Yeni kavramları adlandırmanın ikinci yolu olan yeni sözcük oluşturmaya gelince, bu işlem sözlükbilimin öteki alt-dalı olan biçimbilimin alanına girer ve bu konuda dört yol izlenmektedir. İlk iki yöntem çağlar boyunca işlenmiş, gelenekselleşmiş yöntemlerdir; bunlar **türetme** ve **bileştirme** yöntemleridir. Geleneksel yöntemleri çağdaş yaşamın zorunlulukları sonucunda gelişen modern yöntemler izler: bunlar **kısaltma** ve **kırpma** yöntemleridir.

2.2.1. Geleneksel yöntemler: türetme ve bileştirme

Hepimizin bildiği gibi, dilde var olan köklerden ekler yardımıyla yeni sözcükler **türetme** en işlek yöntemdir ve her dilde binlerce sözcük bu yöntemle oluşturulmuştur: örneğin, Türkçe'de *öğret-* eylem kökünden *öğretmen*, *öğretim*, *öğreti*; *yaz-* eylem kökünden *yazı*, *yazım*, *yazın*, *yazış*, *yazılış*, *yazılım*, *yazılımcı*, *yazıcı*, *yazma*, *yazar*, *yazman*, *yazaç* sözcükleri türetilmiştir. Türkçe yapı bakımından, bitişimli diller öbeğinde yer alır ve bu öbeğin en belirgin özelliği de ad ya da eylem soyundan bir kök sözcüğe çeşitli eklerin belli bir düzen içinde bitiştirilerek sözcük oluşturulması, bir başka deyişle, sözcük türetme ilkesidir.

Bileştirme yöntemine gelince, bu yöntem, dilde daha önceden tek başına var olan iki ya da daha çok sözcüğün birleştirilip kullanılması ilkesine dayanır. Bileşik sözcükler Türkçede tek sözcük olarak yazılır. Kimi bileşik sözcükler yalın iki sözcüğün yapışık biçiminden oluşurlar, kimileriye ek alırlar. Ör: *anayasa*, *demirbaş*, *başbakan*, vb. ek almadan bileşen sözcüklerdir; *cumhurbaşkanı*, *kartopu*, *yağlıboya*, *kafadanbacaklılar*, vb. ekler yardımıyla bileşen sözcüklerdir.

2.2.2. Modern yöntemler: kısaltma ve kırpma

20. yüzyılın yaşantımıza kattığı hız dil alanında da kendini göstermiş ve dilde daha kolay söyleme biçimleri yaratılmaya başlanmıştır. Zaten dilde *en az caba yasası* en temel ilkelerden biridir; bir başka deyişle, insanoğlu duygu ve

düşüncelerini en kolay biçimde aktarabilme yolunu aramıştır her zaman. Bu doğrultuda, sözcük üretme alanında iki modern yöntem ortaya çıkmıştır; birincisi, birkaç sözcükten oluşan uzun bir adlandırmanın her sözcüğünün ilk yazacından (harfinden) yeni bir sözcük oluşturmaya dayalı **kısaltma** yöntemi, ikincisiyse var olan sözcükleri küçülterek daha kısa sözcükler elde etme temeline dayalı **kırpma** yöntemidir.

Kısaltma yöntemi başlangıçta kurum ve kuruluşlar için kullanılan ancak giderek dile yayılan bir uygulamadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi yerine TBMM, Türk Elektrik Kurumu yerine TEK, Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi yerine ÖSYM, Yüksek Öğretim Kurulu yerine YÖK demek bu temele dayanır. Ancak kısaltma sözcükler iletişimde bir yandan kolaylık sağlarken öte yandan da engel oluşturabilirler. Daha açık söylersek, kısaltma sözcükler daha az çaba ve daha az zaman gerektirerek iletişimi kolaylaştırırlar ama aynı zamanda da çözülmesi gereken bir şifre gibidirler; çünkü bir kısaltma sözcüğün neyi belirttiğini bilmeyenler iletişime katılamazlar.

Kırpma yöntemiyle, günlük yaşam koşturmacasına ayak uydurmaya çabalayan ve her gün biraz daha fazla zamandan zaman kazanmaya çalışan modern insanın sözlü dildeki belirgin bir eğilimi olarak çıkar karşımıza. Batı dillerinde, örneğin Fransızca'da sayısız örneği görülen bu yöntem dilimizde aynı derecede gelişmiş olmasa da ilginç örnekler vermiştir. Türkçe'de en bilinen kırpma örneği *ağabey* sözcüğünün küçültülmüş biçimi olan *abi* kullanımudur. Bir diğeri de, bugün kırılmış bir sözcük olduğunun farkında bile olmadığımız *kardeş* sözcüğüdür; *kardeş* bugün kullanımdan düşmüş eski bir sözcükten, *karındaş* sözcüğünden gelmektedir. Türkçe'de Farsça'dan ödünç aldığımız – *hane* sonekiyle oluşmuş çok sayıda sözcük vardır. Bunlardan kimilerinde, özellikle [a] sesiyle biten kimi sözcüklerin ardına gelen –*hane* ekindeki [ha] sesleminin düşmesi sonucunda kırpma olgusu gerçekleşmiştir: örneğin, *pastahane*, *postahane*, *hastahane* sözcükleri bu yolla *pastane*, *postane*, *hastane* biçimlerine dönüşmüşlerdir. *Kayınbirader* sözcüğünden *kayın* ya da *kayınço*, *lacivert* sözcüğünden *laci*, *aptal* sıfatından *apti* bu yöntemin ilginç örnekleri olarak çıkar karşımıza. Sözlü dilde *gaste* biçiminde kırılan *gazete* sözcüğü de bu dil olgusuna örnek olarak verilebilir.

Kırpma yöntemi sözlü dilde eylem çekimlerinde de karşımıza çıkabilmektedir. Örneğin, gelecek zamanda çektiğimiz eylemleri konuşurken kırpma eğilimi içindeyiz: *yapacağım*, *gideceğim*, *çalışacağım* diye yazmamıza karşın *yapıcam*, *gidicem*, *çalışıcam* diye konuşuruz. Ayrıca, şimdiki zaman

üçüncü tekil kişi için kullandığımız *-yor* çekim ekindeki [r] sesi sözlü dilde tümüyle düşmüş, kırılmış gibidir.

Birçok dil gibi Türkçe kırma yöntemini özel adlara da uygulamıştır: Mehmet'e *Memo*, Cemalettin'e *Cemo*, Bedrettin'e *Bedo*, Hüsamettin'e *Hüssam* ya da *Hüso*, İbrahim'e *Ibo*, Necmettin'e *Neco*, Mustafa'ya *Mıstık* ya da *Musti*, Zeliha'ya *Zeliş*, Zeynep'e *Zeyno* demek gibi. Bu örneklerde kırma işlemi kullanıma sevgiyi yansıtan duyusal bir anlam ekler.

Kimi zaman iki kırılmış sözcük bir araya gelerek dilbilimde **bavul-sözcük** adı verilen kullanımları oluştururlar: Askerlik terimleri arasında sayabileceğimiz *tuğgeneral*, *tümgeneral*, *korgeneral*, *orgeneral* sözcükleri bu olguyu çok güzel bir biçimde örneklendirirler. Bu bavul-sözcükler sırasıyla *tugay generali*, *tümen generali*, *kolordu generali*, *ordu generali* adlandırmalarının kırılmış biçimlerinin yapışmasıyla oluşurlar. "Sütlü aş"tan, *sütlaç*, "güllü aş"tan *güllaç*, "kul aş"ndan *gulaş* sözcükleri de bavul-sözcük olgusuna verilebilecek örneklerdir. Mehmet Ali'den *Memoli*, *kan kardeşi* sözdiziminden *kanka* ya da *kanki* de aynı yöntemle oluşmuş sözcüklerdir.

Bu kullanımların dışında, son yıllarda yabancı dillerden alınan sözcükler de kimi zaman kırılmış biçimlerini getirirler kendileriyle birlikte. Televizyon sözcüğüyle birlikte gelen *tv* gibi. Kimileri *tv* biçimini İngilizce'deki gibi okumaktadır: [tivi]⁷, kimileriye Türkçe okuma çabası içindedir: [teve]. Ne yazık ki, bu tür sorunlar belli bir kurala bağlanamamıştır ve kullanımlar **birörnekleştirilememiştir**⁸.

2.3. Yeni sözcük üretiminde sorunlar ve çözüm arayışı

Yeni sözcük oluşturma sancısız bir etkinlik değildir kuşkusuz. Örneğin, Avrupa Birliği'nin bir tek para birimi kullanmaya başlayarak bu para birimine *euro* adını vermesiyle dilimizde bu para biriminin adlandırılmasına ilişkin bir sorun gündeme gelmiştir. İlk eğilim en kolay olanı yapmak, bir başka deyişle, yabancı sözcüğü benimseyip kullanmak olmuştur. Ancak burada da sözcüğün nasıl okunması gerektiği sorunu çıkmıştır karşımıza. İngilizce'deki gibi [jyro] mu yoksa Fransızca'daki gibi [øRo] mu? Aslında ne biri ne öteki, çünkü okunuş biçiminde bile uzlaşamadığımız bir sözcüğü ödünç almak dilde bir kargaşa

⁷ Köşeli ayraç içinde verilen okuma biçimleri Uluslararası Sesçil Abece uyarınca oluşturulmuş çevriyazı biçimleridir.

⁸ **Birörnekleştirme** sözcüğünü "standartlaştırma" anlamında ve Fransızca *normalisation / standardisation* sözcükleri karşılığında kullanıyoruz.

yaratılmasına seyirci kalmak olur. En iyisi, kolayına kaçmadan gerçek bir çözüm aramaktır. Gerçek çözüm de dilimizde Avrupa Birliği para birimini adlandıracak bir sözcük yaratmaktır. Zaten Avrupa Birliği'ne üye olan her ülke de böyle yapmıştır, yani bu para birimini kendi dilinde adlandırmıştır. Aslında bu iş hiç de sanıldığı kadar zor değildir. Ancak her konuda olması gerektiği gibi uzmanına danışmak gerekir. Nedense, bir sağlık sorunu söz konusu olduğunda bir hekime başvurmaya, bir yasal sorun karşısında bir hukukçuya danışmaya düşünürüz de bir dil sorunu karşısında bir uzman aramak kimilerimizin aklına bile gelmez. Birçoğumuz dil uzmanı olmasak da, dil konusunda konuşmaya yetkili görürüz kendimizi. Oysa bu tür sorunlar karşısında, uzman kişinin yardımı çözüme götüren en etkili yoldur. İşte *euro* örneğinde de, uzman bilgisi gereklidir. Dilbilimci bunun İngilizcede ve Fransızcada eşbiçimli bir sözcükten, *Europe* sözcüğünden **kırpma** yöntemiyle elde edilmiş bir sözcük olduğunu bilir. Dilimizde *Europe* sözcüğünün karşılığı bulunmaktadır ve bu karşılık, yani *Avrupa* sözcüğü hiçbir duraksamaya yer vermeden herkes tarafından kullanılmaktadır. Bu durumda, neden örneksene yöntemiyle biz de Avrupa sözcüğünün kırpılmış biçimi olan *avru* sözcüğünü kullanmayalım da yabancı dilden nasıl okuyacağımızı bile bilemediğimiz bir sözcüğü almak zorunda hissedelim kendimizi? Ya da daha kötüsü, Türkçeleştirmek adına hiçbir kurala bağlamadan belki başka dillerde kullanılan bir karşılığı, yani yine yabancı bir sözcüğü alıp zorla dilimize sokmaya çalışalım. Bir süredir kitle iletişim araçlarında kullanılan *avro* sözcüğü hangi kökenden geliyor, Türkçe'nin hangi kuralına, hangi dilbilimsel ilkeye göre oluşturulmuş? *Avro*'nun Azerbaycan Türkçe'sinden alınmış olduğu yolunda açıklamalar var. Ancak, Azerbaycan dilinde *avro* doğru bir kullanımdır çünkü o dildeki *Avropa* sözcüğünün kırpılmış biçimidir. Bu işlem Türkiye Türkçesi için geçerli sayılamaz. Bu türden, bir bilimsel temele oturmayan kullanımlar dilde anarşiye yol açar; yani dilin yapısını bozar ve kafaları karıştırır. *Avro* Türkçe değildir, *euro* sözcüğüne Türkçe karşılık arıyorsak bu *avru* olabilir.

Ancak, yabancı dilden dilimize taşınan bir adlandırmanın Türkçeleştirilmesi daha o sözcüğün sınırlarımıza dayandığı anda yapılmalıdır. Eğer yabancı sözcük dilimizde dolaşıma girme olanağı bulursa ve bir de benimsenirse onu çıkarıp yerine Türkçe karşılığını yerleştirmek son derece zor bir işe dönüşür. İşte bu nedenle *elektrik*, *otobüs*, *radyo*, *televizyon*, *banka* gibi yabancı kökenli sözcükler yaşantımızın ayrılmaz parçası olmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında *euro* sözcüğü ülkemizde para piyasalarında yerleşmiş gibi görünse de okuma biçiminde hâlâ bir uzlaşmaya varılmamış olması *euro* sözcüğünün

Türkçe'de henüz sağlam bir yere oturmamış olduğunu, biraz eğreti durduğunu düşündürüyor ister istemez. Biraz da bu nedenle, daha fazla gecikmeden Türkçe karşılığına bir şans tanınabilir; *avru* dolaşıma sokulabilir. Böylece *euro*, *avro* ve *avru* sözcükleri tatlı bir çekişme içine girecekler, yazgılarınıysa zaman belirleyecektir. Hangisi zamana direnebiliyorsa, hangisi genel kullanım alanına ulaşabiliyorsa zafer onun olacaktır. Kuşkusuz elde edilecek sonuçta dil kullanıcılarının sözcüğe duyuşsal yaklaşımları, sözcüğün içerdiği seslerin ezgisinden, tınısından hoşlanıp hoşlanmamaları da etkili olacaktır.

Yeni sözcüklerin üretilmesinde dil kurallarını gözetmek önemli bir ölçüttür. Bir dilin yapısına uymayan öneriler o dile yerleşemezler; doku tutmayınca beden reddettiği organ naklinde olduğu gibi işlev gösteremezler. Bu duruma, göstergebilim terimcesinden bir örnek verilebilir: göstergebilimde, Paris Göstergebilim Okulu'nun kurucularından Fransız göstergebilimci Jean-Claude Coquet'nin geliştirdiği, Fransızca'da *non-sujet* olarak adlandırılan bir kavram vardır. Bu kavram üçlü bir *söyleyenler*⁹ tipolojisi içinde yer alır: İlk olarak, bilinçli ve istemli söylem üreten, ürettiği söylemi üstlenip onun yükümlülüğünü taşıyan tam anlamıyla bir öznellik durumu söz konusudur. İkinci olarak, öznellik yetisinin sınırında olup bir anlık sersemlik ya da bilinç yetersizliği durumunda söylem üreten *eşik özne*¹⁰ çıkar karşımıza. Bir örnek vermek gerekirse, *eşik özne* gece yarısı aniden çalan telefona koşan ve uyku sersemliğiyle o anda kim olduğunu bile toparlamayacak olan öznedir; ancak örnekten de anlaşılacağı gibi *eşik özne* durumu geçicidir ve söyleyen o bir anlık sersemlik geçtiğinde eşiği aşır gerçek bir özneye dönüşür. Üçüncü olarak da, söylemini bilinç ve istem dışı gerçekleştirip, sorumluluğunu üstlenemeyen, yükümlülüğünü taşıyamayan bir söyleyen türü gelir; Coquet'nin adlandırmasıyla *non-sujet* kavramıdır bu. Birebir çeviri yöntemiyle bu terimi Türkçe'ye *özne olmayan*, *özne niteliği taşımayan* biçiminde çevirmek yönünde öneriler getirilebilir. Ancak bu öneriler öncelikle dilsel kategori engeline takılırlar çünkü *non-sujet* dilbilgisel açıdan ad kategorisine girer oysa Türkçede önerilen *özne olmayan* ve *özne niteliği taşımayan* sözdizimleri sıfat niteliği taşırlar ve ancak bir ada bağlı olarak kullanıma girebilirler. Bir başka deyişle, Türkçede *bir özne olmayan*, *bir özne niteliği taşımayan* ya da *iki özne olmayan*, *iki özne niteliği taşımayan* diyemeyiz; kısacası sıfat tutumu gösteren bu

⁹ Bu terimi Jean-Claude Coquet'nin "instance énonçante" kavramını Türkçeye aktarmak amacıyla öneriyoruz.

¹⁰ Bu terimi Jean-Claude Coquet'nin "quasi-sujet" kavramını Türkçeye aktarmak amacıyla öneriyoruz.

dizimleri adlaştırmaya çalışmak (biraz da uzunluğu nedeniyle) pek de başarılı bir sonuç vermez. Bu durumda, kavramın içeriğini göz önüne alıp başka bir çözüm üretmek zorunda kalırız. Mademki *non-sujet* bize (akıl hastalıkları gibi patolojik durumlar; insanın özdenetimini kaybetmesine neden olacak kadar büyük korku, öfke ya da sevinç patlamaları; bilinç kaybı yaratan kimi ilaçların ya da maddelerin etkisi, vb. gibi) birçok nedenle, bilinç ve istemi devre dışı bırakıp denetimsiz söylem üreten ve ürettiği söylemin yükümlülüğünü taşıyamayan bir özneyi anlatmaktadır o halde biz bu kavramı Türkçe'de *yükümsüz özne* olarak adlandırabiliriz. Böylece dilimize çok rahat bir biçimde yerleşecek, eğreti durmayacak bir terim elde etmiş oluruz.

3. Sonuç

İnsanlığın bilim, uygulamı, düşün ve sanat alanlarında kaydettiği ilerlemeler yeni kavramların oluşmasını sağlamakta; ardından da, bu kavramları adlandırma sorununa yol açmaktadır. Yeni kavramları adlandırma söz konusu olduğunda, ya dilde halihazırda var olan birimlerden yararlanılır ya da yeni sözbirim ve terim üretme yoluna gideriz. Bu amaçla giriştiğimiz sözcük üretiminde karşılaştığımız sorunlar tikel olarak ve bireysel çözümlerle giderilemez; bütüncül ve kurumsal çözüm düzenekleri oluşturmak gerekir. Sözbirim sorunları dil uzmanlarının işidir; terim sorunlarıysa her alanın uzmanları tarafından ele alınmalı ve dilbilimcilerle işbirliği sağlanarak çözümlenmelidir. Çünkü belli bir uzmanlık alanındaki yeni kavramların, olguların ne olduğunu bilen ve bilimsel gelişmelerini izleyen o alanının uzmanlarıdır ama hangi yöntemlerle ve hangi kurallar uyarınca sözcük üretilebileceğini bilen de dilbilimcilerdir. Fransa bu sorunu örnek oluşturabilecek bir biçimde çözmüştür. Başbakanlık nezdinde kurulmuş olan Délégation Générale à La Langue Française et aux Langues de France adlı dil kurumu her türlü uzmanlık alanının terim sorunlarını çözmek üzere çok sayıda terim kurulundan oluşmaktadır. İngilizcenin, dillerini ele geçirmeye başladığını anlayan Fransızlar, yeni kavramları adlandıracak sözbirim ve terim yaratımını ciddiye almışlar ve bu etkinlikleri güvenli ellere teslim etmişlerdir. Ülkemizde de, Türk Dil Kurumu, Dil Derneği ve Türk Standartlar Enstitüsü gibi kurumlar bünyesinde sözbirim ve terim üretimi çalışmaları yapılmaktadır. Buna, üniversitelerde dar bir çerçevede kalan çalışmaları da eklemek gerekir. Ancak bu çalışmalara ilişkin olarak ivedilikle yapılması gereken iki önemli iş söz konusudur: Dil ve terim düzenleme işlevi olan kurumların yaptığı çalışmaların daha büyük kitlelere ulaşmasını sağlamak ve bu kurumlar arasında sözbirim ve terim üretimi

açısından işbirliği ortamı yaratmak. Böylece, uzmanlık alanları söz konusu olduğunda, önerilen yeni terimlerde daha kolay uzlaşılacak, bir başka deyişle terimciler **birörnekleştirilecektir**. Kuşkusuz, tüm bu çabalar Türkçenin ekin ve bilim dili olarak gelişmesi açısından da çok yarar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Benveniste, Emile (1966 – 1974) *Problèmes de linguistique générale, 1 – 2*, Gallimard, collection TEL, Paris.
- Benveniste, Emile, (1995) *Genel Dilbilim Sorunları*, çeviren: Erdim Öztokat, Yapı Kredi Yayınları, Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, İstanbul.
- Kıran, Zeynel (2002) *Dilbilime Giriş* (yayına hazırlayan: Ayşe Eziler Kıran), Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Öztokat, Erdim (1978) “Sözcüksel Sıklık ve Bildirinin Algılanışı” *Dilbilim III*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Öztokat, Erdim (1979) “Sözlük Üstüne Gözlemler” *Dilbilim IV*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Öztürk Kasar, Sündüz (2004) “Turc” *Le Nom composé. Données sur seize langues*, Editeur: Pierre J.L. Arnaud, Presses Universitaires de Lyon, Lyon.
- Öztürk Kasar, Sündüz (2003) *Cours de lexicologie dans la formation des futurs traducteurs*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Saussure, Ferdinand de (1982) *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris.
- Vardar, Berke (1976) “Toplumsal ve Dilsel Yapılar Açısından Yeni Sözcükler” *Dilbilim I*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Vardar, Berke (1981) “Atatürk et la rénovation de la langue turque” *Dilbilim VI*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Vardar, Berke (1981) “Atatürk’ün Yazı Devrimi” *Bağlam III*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Vardar, Berke (1982) *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 492, Ankara.
- Vardar, Berke (1987) « Terminologie et néologie », *Dilbilim VII*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Vardar, Berke (1988) *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, ABC, İstanbul.
- Vardar, Berke (hazırlayan) (1999), *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi*, Multilingual, İstanbul.
- Vardar, Berke (2001) *Dilbilimden Yaşama: Yapısalcılık*, Multilingual, İstanbul.
- Vardar, Berke (2001) *Dilbilim Yazıları*, Multilingual, İstanbul.
- Yücel, Tahsin (1997) «Pour une langue culturelle: la réforme linguistique en Turquie», *Hasan Âli Yücel Anma Kitabı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları, İstanbul.